

STYRELSEHANDLING nr 8
2017-08-22

Remissvar Diarienummer 0110/17
Arkitekturprogram för Göteborg

Beslut

Styrelsen föreslås besluta att lämna remissvar enligt bilagd handling.

Yttrande över

Remissvar Diarienummer 0110/17 Arkitekturprogram för Göteborg

Förslag till beslut i styrelsen för Förvaltnings AB GöteborgsLokaler

Styrelsen föreslås besluta att lämna följande remissvar:

Remissvar

Förvaltnings AB GöteborgsLokaler (GöteborgsLokaler) önskar avge följande remissvar på Stadsbyggnadskontorets förslag till Arkitekturprogram för Göteborg ARK/GBG

Synpunkter

Sammanfattning

Dokumentet har sänts på remiss i ett tidigt skede av processen för att ta fram ett arkitekturprogram för Göteborg. Möjligheten att påverka blir därmed större vilket är mycket positivt. Dokumentets struktur är otydlig på detta stadium, liksom dess plats ibland stadens styrande och stödjande dokument. Bolaget ser gärna att dokumentet utformas på så sätt att beskrivande och styrande/stödjande avsnitt avskiljs för att öka tydlighet och förståelse samt att programmets syfte och funktion förtydligas.

Såväl de sociala och miljömässiga aspekterna av stadsbyggnad betonas kraftigt i programmet vilket är nödvändigt mot bakgrund av de stora skillnader i livsvillkor som finns i Göteborg och de hot som klimatförändring utgör. För att se helheten behöver även det ekonomiska perspektivet av hållbar behandlas med samma tydlighet. Denna aspekt på hållbarhet är utlämnad i dokumentet vilket vi menar är beklagligt.

Programmets syfte

Skrivningen syftar till att ”stödja stadens planerare i att kanalisera och strukturera kunskap, erfarenhet och samtal rörande arkitektur”. Samtidigt finns det i dokumentet också skrivningar som avser styra stadens verksamhet på området. Dokumentets roll i stadens hierarki av styrande och stödjande dokument är oklar och skulle behöva tydliggöras.

Otydligheten präglar dokumentets utformning där beskrivande avsnitt blandas med riktlinjer på detaljnivå.

Programmets syfte skulle behöva tydliggöras och placeras i sitt sammanhang. Därefter bör skrivningar anpassas till syftet så att läsbarhet och förståelse främjas.

Programmets struktur

Skrivningen är lång och otydligt strukturerad. Det finns ingen tydlig övergång från beskrivande text till styrande/stödjande text. Den styrning som dokumentet avser ge är otydligt invävd i textmassan. Detta gör dokumentet svårläst och svårtolkat.

Dokumentet skulle må bra av att tydligare delas upp i bakgrundsbeskrivning, vilka mål man vill uppnå och vilka riktlinjer/råd detta ger. Texten skulle också må bra av att kortas. Som exempel på otydligheten i dokumentet kan nämnas under rubriken Mål sid 10-11 så talas om 30 teser för stadens expansion som SBK "tagit fram som underlag för medborgarsamtalet". Dessa teser ska utgöra underlag och grund för ARK/GBG men trots detta är de 30 teserna endast sammanfattade i en kortare textform. Vid genomläsning uppfattas dessa teser som styrande för ARK/GBG men ingenstans framgår vilka dessa teser är eller hur de förankrats i nämnd eller fullmäktige. Teser är ett nytt begrepp som normalt inte används i stadens riktlinjer.

På sid 17 finns en redogörelse för indikatorer som "skall vara ett handfast redskap för detaljplanering i nya områden". Dessa måste i sin nuvarande skrivning betraktas styrande på detaljnivå för detaljplanering. De 14 krav som här ställs upp är lika för alla nya områden oavsett var geografiskt de ligger i staden och områdets andra kvalitéer. I praktiken kommer kraven att innebära stora svårigheter för exploatering utanför stadens mer centrala delar.

Programmet är svårläst av flera skäl. Detaljeringsnivån varierar inom dokumentet och riktas in på ett antal områden men utelämnar andra. Övergripande resonemang blandas med mer detaljerade anvisningar. Exempelvis förs på sid 20 ett generellt resonemang om materialval för att sedan på nästa stycke övergå i ett omdöme om platta tak.

Ett annat exempel på bristande stringens är sid 28 där Byggemenskaper har egen rubrik. Detta är en organisationsform för byggande och ägande som knappast påverkas av arkitektoniska krav. Något motsvarande resonemang förs inte kring andra ägandeformer.

Tidsaspekten

Programmet betonar vikten av att bygga för lång tid framåt. Kritik riktas mot modernismens stadsbyggnad med funktionsseparering som innebar sin tids lösning på vissa problem och hur det i sin tur gett upphov till en stadsbild som idag kan uppfattas som problematisk i vissa avseenden. Samtidigt ger dokumentet bilder som är präglade av dagens tidsanda. Täthet med blandade funktioner, såväl bostäder som kontor och service ska finnas inom samma område, samma kvarter, samma byggnad. För att uppnå önskad täthet ska högre byggnader byggas.

Någon kritisk diskussion kring de just nu aktuella trenderna inom arkitektur förs inte.

Dokumentet är en tidsbild snarare än framåtblickande. För att ett dokument av denna typ ska ha bärighet över tid bör även dagens arkitektur och dagens trender problematiseras.

Exempelvis bör på samma sätt som behovet av dagsljus tas i beaktan också behovet av lugna, tysta gator där bostäder dominerar diskuteras. Service och butiker bör klustras till platser och stråk med goda flöden, både för att få ekonomisk bärighet och för att inte innebära störningar för boende.

Ekonomisk hållbarhet

Ett resonemang som tar hänsyn även till den ekonomiska hållbarheten är nödvändigt då kostnaden för boende och verksamheter annars kommer att överstiga betalningsförmågan. Dokumentet söker lösningar på hur den sociala segregationen ska kunna minskas utifrån stadsplanering. Vi vill framhålla att rimliga bostads- och lokalkostnader är en mycket viktig faktor för att motverka social segregation. Vid nyproduktion i större skala uppnås detta bara genom att premiera tekniker, utformningar och regelverk som kan bidra till minskade byggkostnader. Byggkostnaden påverkas såväl av de krav som ställs i detaljplaner och bygglov, som handläggningstiden för en detaljplan eller ett bygglov. Ett alltför ambitiöst mål

för arkitektur och en alltför detaljerad styrning ökar sannolikt byggkostnader och motverkar därmed stadens ambitioner att minska den sociala segregationen.

Bottenvåningar

Levande bottenvåningar som metod för att skapa trygga miljöer är i dagens stadsplanering en dominerande trend. I avsnittet "Olika lägen – olika förutsättningar" omtalas "goda handelsförutsättningar i bottenvåningar generellt". Förebilder hämtas ofta i storstäder med ett underlag i antal personer och köpkraft som är mångdubbelt större än i Göteborg, exempelvis New York. I programutkastet hänvisas till UN Habitat. Enligt UN habitat krävs en mycket kraftig koncentration av boende och arbetande för att skapa förutsättningar för levande bottenvåningar. I Göteborg finns bara enstaka områden där den befolkningskoncentration som krävs för "levande stadsmiljöer" (sid 17) ska kunna uppnås. Skrivningen på sid 17 bör avgränsas till att endast avse några få utvalda, mycket centrala delar där detta är uppnåbart. Den ekonomiska verkligheten för många av de mindre butiker och verksamheter som hyr och förväntas hyra dessa lokaler i bottenvåning är svår. Handeln förändrar också sin struktur i snabb takt. Ökande internethandel och ökad prispress till följd av den ökade transparensen innebär ökande svårigheter att etablera lönsam verksamhet i bottenvåningar, främst i mer perifera lägen. Även i stadens egen förebild, Haga, är det bara en gata, Haga Nygata, som har levande bottenvåningar medan tvär- och parallellgator har mycket lite butiker och verksamheter. Det måste finnas marknadsmässiga förutsättningar att driva verksamheter i bottenvåningarna, annars kan tomma lokaler komma att dominera gatulivet i ögonhöjd. Många byggherrar upplever den stora mängden levande bottenvåningar som ett "nödvändigt ont" där det ekonomiska ansvaret bollas runt. Programmet anpassa sin skrivning till den ekonomiska verklighet som verksamheter, byggherrar och fastighetsägare ställs inför.

Maktfördelning och aktörer

I diskussion om stadsutveckling och arkitektur lägger skriften makten hos stadsbyggnadskontoret, citat från sid 28.

"Stadsbyggnadskontorets mest karaktäristiska medel är dock att man bestämmer bebyggelsens fysiska form."

"Vidare är det ett medel som är unikt för stadsbyggnadskontoret; språk och föreskrifter används mer eller mindre av alla aktörer inom stadsutvecklingen, men den byggda formen har **bara** stadsbyggnadskontoret expertis att hantera" (vår kursivering).

Bestämmandet och makten över dessa frågor ligger slutligen hos ansvarig nämnd som har att ta ställning till de förslag som läggs fram. Det finns en rad aktörer som på olika sätt bidrar till och är en förutsättning för stadsutveckling. Övriga förvaltningar inom staden men också privata aktörer som byggare, fastighetsägare/förvaltare, hyresgäster, såväl boende som kommersiella, arkitekter, osv. Här finns detaljkunskap och i många gånger också en helhetssyn som är värdefull i stadsutvecklingen. Utan dessa aktörer kommer inte stadsutveckling att ske och de måste ges utrymme såväl i skriften som den praktiska hanteringen av stadsutveckling.

Skrivningen präglas av en centralistisk syn på makt och kompetens som rimmar illa med samhällsutvecklingen i övrigt. Vi ser idag hur kraven i äldre detaljplaner förhindrar och försenar önskvärd utbyggnad och förtätning av staden. Nya detaljplaner bör ges stor flexibilitet för olika typer av användning, höjder, osv för att inte i framtiden utgöra ett hinder för utveckling av staden. Avvägningen mellan möjligheten att styra utvecklingen och möjligheten att på ett enklare och snabbare sätt utveckla staden är alltid närvarande.

Programmet bör ta steg mot en mer avvägd position mellan dessa krav och utformas för att vara stödjande i processen snarare än styrande.

Omvärldsperspektivet

Arkitektur präglas som så många andra av sin tids trender. Det är viktigt att dra lärdom från andras framgångar och få inspiration från annat håll. För att vara en intressant stad i internationell konkurrens krävs dock att staden bevarar och utvecklar sina unika kvaliteter och också vågar tänka annorlunda.

Barnperspektivet

Bostadsbristen är en av de faktorer som skapar otrygghet för barn. Det är därför viktigt att utbyggnaden av Göteborgs bostadsmarknad kan ske i högt tempo, med bra kvalitet och till boendekostnader som ger alla möjlighet att ta del av de nya bostäderna. En snabb och flexibel hantering av planärenden och bygglov bidrar till minskade byggkostnader och därmed lägre boendekostnader. Arkitekturprogrammet bör därför ha denna inriktning.

Jämställdhetsperspektivet

Jämställdhet gynnas av möjligheten till ekonomiskt oberoende inom ett förhållande. Höga boendekostnader begränsar friheten liksom bostadsbristen gör. Att känna trygghet är grundläggande för ett bra liv. Här kan arkitekturen tillsammans med alla andra aktörers kunskaper spela en roll. Det är viktigt att de många olika perspektiven på stadsbyggnad vävs samman och att alla aktörer spelar en roll när en trygg stad byggs.

Mångfaldsperspektivet

Göteborg är kraftigt segregerat på bostadsmarknaden. En mångfald av boendeformer och blandning av kostnadsnivåer skulle innebära ett steg mot en bättre fungerande integration. En väl fungerande blandstad är viktigt för att motverka de stora socioekonomiska skillnader som delar staden.

Miljöperspektivet

Programmet har arbetat in miljöfrågan på ett bra sätt.

Arbetsmaterial

Datum: 2017 04 06

Arbetsnamn: ARK/GBG
Arkitekturprogram för Göteborg

INNEHÅLL

Förord

Staden och samhället

Programmets syfte

Strategiska dokument för Göteborgs utveckling

Utmaningar

Mål

Stadens struktur

- Dagens stadsbyggande i ett historiskt sammanhang
- Stadsmönster
- Olika lägen – olika förutsättningar
- Indikatorer för stadskvalitet

Stadsrum och byggnader

- Stadens skala och det övergripande landskapsrummet
- Byggnaders utformning i en tät stad
- Arkitekturens detaljer
- Ljuset
- Gator och offentliga rum
- Parker, grönområden och vatten
- Konst i det offentliga rummet

Stadens aktörer

- Vems är staden?
- Samtalet med medborgarna
- Stadsutvecklingens medel
- Byggemenskaper
- Tävlingar och parallella arkitektuppdrag

Avslutning – Göteborg mot 2021

FÖRORD

Göteborg står inför en stor omvandling, staden växer och förändras, och byggnader, kvarter och hela stadsdelar tillkommer. Hål i stadsväven repareras, avskilda stadsdelar knyts samman och stadens silhuett förändras. Arkitekturprogrammet är tänkt att vara ett stöd i den omvandlingen, och visa på olika prioriterade frågor i det pågående arbetet, i stadsbygget som rör alla göteborgare. Hur ser den goda staden ut? Vilken stad vill vi lämna över till våra barn? Och hur kan arkitekturen skapa långsiktigt hållbara värden, med funktion som löper samman med skönhet och kreativitet?

Arkitekturen rör det byggdas form, stadsrummets gestaltning, stadens samband och funktion, och människans upplevelse av material, rymd och sammanhang. Det mänskliga perspektivet är viktigt att värna i Göteborg, där bilen och infrastrukturen ibland har fått dominera. Att arbeta utifrån den mänskliga skalan innebär att en annan stad kan växa fram, där det är närmare mellan människor och möten. Det framtida Göteborg behöver hämta inspiration både ur det historiska arvet, det byggda som omger oss, och ur ett pågående samtal med göteborgarna. Vad är bra arkitektur? När fungerar en byggnad eller en park som bäst? Hur kan vi skapa fler stadsrum där människor vill och kan mötas? Vad vill vi behålla, omforma eller skapa nytt när staden förändras?

Att skapa en arkitektur som tillgodoser sinnliga behov likaväl som praktiska, är en komplex uppgift. Det är tydligt hur våra städer och det vi bygger kommer att ha en avgörande roll när det gäller att möta vår tids stora utmaningar och att forma en gemensam väg framåt. Stadsbyggarna har en betydelsefull uppgift. Den byggda staden bildar ramen för göteborgarnas gemenskap, minnen, tillhörighet och förväntan. Rörelsemönster kan bli till vägar, drömmar och utblickar till fönster. Och även om skönhet ibland är en personlig fråga, finns det konkreta lärdomar från tidigare stadsutveckling att bygga vidare på. Samtidigt står staden idag inför delvis nya utmaningar, med ett förändrat klimat och avgörande miljöutmaningar, liksom ett stort behov av social hållbarhet och en sammanhållen stad. Göteborgs vision är

att vara en hållbar stad – öppen för världen. Att arkitekturen och stadsbyggandet har en viktig roll att spela i den visionen är tydligt. Men vilka stadsmönster och rum kan rymma den hållbarheten och öppenheten?

Göteborg går mot att bli en storstad, och gamla strukturer behöver utvecklas och nya tillkomma. När stora förändringar sker, behöver stora frågor lyftas, och ARK/GBG är en skrift i den processen, intill andra. Göteborgarnas möjligheter till ett bra liv i staden formas av många olika förhållanden och beslut. Omfång och fokus i ARK/GBG är begränsat till stadens form, och det som direkt påverkas av den. ARK/GBG vill ge råd och riktlinjer om hur staden kan och bör utformas arkitektoniskt. En byggnad, eller plats, finns alltid i det sammanhang som är staden. Göteborg ska växa till en grön och nära storstad. Staden ska också möta ett förändrat klimat och bli mer sammanhållen.

ARK/GBG riktar sig till göteborgarna, de som bor i staden, planerar och bygger den, och alla andra som rör sig i staden. Ett öppet samtal om vad vi bygger är viktigt för att stadsbyggandet ska vila på en så bred bas som möjligt. ARK/GBG ska behandlas för beslut i byggnadsnämnden, kommunfullmäktige och arbetas in som en del i den kommande översiktsplanen, och bli styrande för utvecklingen av Göteborg. Samtidigt är det en del av en pågående process. Vilka perspektiv är det viktigt att gå vidare med, och vilka perspektiv saknas? Hur kan arkitektur skapa viktiga värden för göteborgarna, så att det är här vi vill bo och verka?

Agneta Hammer och Björn Siesjö

STADEN OCH SAMHÄLLET

Byggd form kan göra två saker samtidigt. Den kan dels forma sig till uttryck och tecken, som människan kan tolka och som skapar associationer och därigenom väcker känslor – den byggda formen talar till människan. Men den kan också strukturera rummen till särskilda sekvenser och samband som både begränsar och stödjer rörelser – den byggda formen gör något med människan. I ett stadsbyggnadsperspektiv kan detta beskrivas som att den byggda formen dels skapar en *stadsbild* och dels bidrar till ett *stadsliv*. Den

byggda formen verkar utifrån olika lagar i dessa frågeställningar, formen har skiftande egenskaper och stor potential. ARK/GBG vill visa på hur man kan använda denna potential.

Människor har alltid ändrat, ordnat och lagt till rätta sin närmiljö. I denna mening har byggandet följt människan sedan begynnelsen. Det har främst handlat om att lösa nödvändigheter som att skydda sig från väder och vind, men det har alltså också handlat om att uttrycka sig; att i bebyggelsen ge symboliskt uttryck för värden och gemenskaper. Mindre ofta betonas hur byggandet även handlar om att skapa relationer mellan människor. Det kan handla om att på ett direkt sätt öka eller minska avstånd, till exempel genom broar och murar, men också underbygga mer komplexa relationer, som i en vanlig lägenhet eller kontorsbyggnad; hur rummen i dessa hänger samman är inte bara en bakgrund till vardagen, det ordnar och lägger vardagen tillrätta.

Även staden hanterar relationer av denna vardagliga art men på en skala som sätter dem i ett sammanhang som kallas samhället. Genom historien kan man se hur egentligen ingen samhällsform varit möjlig utan att den haft stöd i sin bebyggelse. Staden som byggs både stödjer och formar därför vårt samhälle. Därför är staden även politisk; bygger vi den ena staden, bygger vi inte den andra. Att överhuvudtaget bygga städer återspeglar att vi lever i en viss typ av samhälle. Med den stora närhet som städer skapar, möjliggörs exempelvis ett samhälle med långt driven arbetsdelning och stort behov av utbyte, men även närhet till kulturell mångfald där utbyte också kan ske. Detta är en generell egenskap hos städer; skillnaden mellan städer, liksom inom städer, kan vara oerhört stor.

I staden förs människor samman, men på mycket specifika sätt som har att göra med hur vi byggt staden. Att människor ser varandra och möts, utbyter tankar och utvecklas tillsammans är i grunden vad som för samhället framåt, och vilka det är som ses och möts har mycket att göra med stadsbyggandet. I staden krävs ett samspel som underlättas av att det är fler som ser och möter varandra. Människor kommer till Göteborg av olika anledningar, på grund av arbete och kärlek men också konflikter och krig. Alla dessa öden blir en del av stadens framtid. När befolkningen ökar

behöver den byggda staden växa, men hur kan den göra det på ett sätt som också för oss närmare?

PROGRAMMETS SYFTE

För att den stora expansion som Göteborg står inför ska resultera i ett hållbart stadsbygge, såväl ekonomiskt, socialt som ekologiskt, måste kvaliteten i den kommande stadsutvecklingen sättas i fokus. När arkitektur- och stadsbyggnadskvaliteter ställs mot värden som kan vara enklare att synliggöra och mäta riskerar de att prioriteras ned. Det är till exempel enkelt att mäta antal bostäder och lokaler som byggs, men svårare att mäta hur sammanhängande, attraktiv, jämlik och välkomnande en stad är. Det uppstår ibland konflikter till följd av oenighet kring vilka kvaliteter som bör prioriteras, vilket i sin tur kan leda till ineffektiva planprocesser och därigenom sämre stadsmiljöer. Bland annat därför har ett antal indikatorer för stadskvaliteter tagits fram.

ARK/GBG ska stödja stadens planerare i att kanalisera och strukturera kunskap, erfarenheter och samtal rörande arkitektur. Detta för att planerarna ska kunna verka mer effektivt i stadsbyggnadsprocessen, och ha en god kommunikation med stadens andra aktörer och medborgare. ARK/GBG ska också vara ett gemensamt och levande dokument, och medverka till att planerarna kan använda arkitekturens förmåga för att skapa de bästa livsmiljöerna och stärka medborgarnas inflytande.

STRATEGISKA DOKUMENT FÖR GÖTEBORGS UTVECKLING

Göteborgs Stad har tagit fram strategiska dokument för att Göteborg ska fortsätta att utvecklas till en attraktiv och hållbar stad med en samordnad markplanering. De strategiska dokumenten anger tillsammans inriktningen för hur Göteborg ska bli en stad som erbjuder ett enklare vardagsliv för fler i en grön och livfull stad. *Vision Älvstaden* är en betydelsefull vision, och strategierna, *Strategi för utbyggnadsplanering*, *Trafikstrategi för en nära*

storstad och *Grönstrategin*, har en gemensam tidshorisont på omkring år 2035. Då beräknas Göteborg ha 150 000 fler boende och 80 000 fler arbetstillfällen och vara kärnan i en arbetsmarknadsregion med 1,75 miljoner invånare. Dessa människor behöver både bostäder och övriga funktioner. 2035 beräknas göteborgarna vara 700 000 till antalet. Strategierna har översiktsplanen, som antogs 2009, som gemensam utgångspunkt. ARK/GBG tar stöd i de strategiska dokumenten, liksom i den nya översiktsplanen.

Vision Älvstaden anger på vilket sätt och med vilka kvaliteter de centrala utvecklingsområdena i Göteborg ska växa fram. Älvstaden ska vara öppen för världen. Den ska vara inkluderande, grön och dynamisk. Den ska utformas så att den helar staden, möter vattnet och stärker den regionala kärnan. ARK/GBG förhåller sig till *Vision Älvstaden* bland annat genom att låta visionerna om öppenhet vara en viktig del av dokumentet, liksom att föra fram arkitektens roll för att stärka den regionala kärnan.

Strategi för utbyggnadsplanering visar vilka platser som har särskilt goda förutsättningar för en hållbar stadsutveckling, där fler invånare har nära till allt det som gör att vardagen blir enklare. Detta ska åstadkommas genom att bygga den redan byggda staden tätare. ARK/GBG förhåller sig till *Strategi för utbyggnadsplanering* bland annat genom att utveckla resonemang om förtätning, och hur förtätning kan ske.

Trafikstrategi för en nära storstad visar hur trafiksystemet behöver utvecklas i takt med att fler bor, arbetar, handlar, studerar och möts i staden. Det ska vara lätt att nå fram i Göteborg, stadsmiljöerna ska upplevas attraktiva och bidra till ett rikt stadsliv och Göteborg ska vara världsledande i effektiv och klimatsmart godshantering. ARK/GBG förhåller sig till *Trafikstrategi för en nära storstad* till exempel genom att föreslå sätt att behandla trafiken och sätta de många människorna i fokus, särskilt de som går, cyklar och åker kollektivt.

Grönstrategin visar hur Göteborg kan förbli och ytterligare utvecklas till en stad med stora gröna kvaliteter, ur såväl ett socialt som ekologiskt perspektiv, samtidigt som staden byggs tätare. Den visar vilka kvaliteter som ska finnas i det framtida täta gröna Göteborg och hur vi ska arbeta för att nå dessa. ARK/GBG förhåller sig till *Grönstrategin* genom att utveckla

resonemang om den gröna staden, och till exempel ge förslag på hur mycket yta som bör användas till parker i en stadsmiljö.

Sammantaget utgör ARK/GBG en vidareutveckling utifrån dessa strategiska dokument, med fokus på frågor om arkitektur, stadsbyggnad och form, och ett fördjupat resonemang om hur vi bygger staden. Staden behöver vara tydlig med hur Göteborg ska utvecklas. Det ger göteborgarna, näringslivet och andra aktörer möjlighet att i sin tur fatta långsiktiga beslut som leder i samma riktning – för en attraktiv, hållbar och konkurrenskraftig stad. ARK/GBG ska ingå i arbetet med den kommande översiktsplanen för Göteborg.

UTMANINGAR

En rad samhälleliga utmaningar ligger bakom den stora expansion som Göteborg står inför. Decennier av låg takt i bostadsbyggandet, tillsammans med en kraftig ökning av invånarantalet, bland annat beroende av urbanisering, invandring och födelseöverskott, har lett till en akut bostadsbrist. Göteborg är en gles stad jämfört med andra europeiska städer i samma storlek, vilket har sin grund i ett medvetet byggande av en bilförsörd stad med separerade funktioner, som kulminerade i den stora utflyttningen från innerstaden till satellitstäder långt ifrån stadskärnan under 1960- och 1970-talen. Det är ett tydligt uttryck för industrisamhällets behov och sätt att tänka och har resulterat i ett stadsmönster där man ofta behöver köra bil mellan bostaden och arbetet, och handla på köpcentrum långt från hemmet.

De geografiska avstånden gör att människor från olika grupper lever sina liv långt ifrån varandra, såväl fysiskt som socialt. Avstånden skapar dessutom onödigt stora transportbehov. Till skillnad från många jämförbara städer har Göteborg dock stora och tillgängliga utvecklingsområden i centrala lägen. Genom att bebygga dessa områden finns möjlighet att knyta ihop delar av staden som idag saknar naturliga kopplingar och har olika socialt innehåll. Att denna sammanlänkning blir funktionell och kopplingarna optimala utifrån de förutsättningar som finns, är en stor och

viktig utmaning för stadsbyggandet. De långsiktiga negativa konsekvenserna av en stad som är så etniskt och socioekonomiskt segregerad som Göteborg, är värda all uppmärksamhet i dagens planering. Eftersom Göteborg är en hamnstad, och expansionsytorna till stor del ligger i anslutning till älven, är även klimatförändringarnas framtida påverkan på staden en grundläggande utmaning. I ett globalt varmare klimat ökar risken för översvämningar på grund av högre vattenstånd, liksom för kraftiga skyfall. Att bygga framtidens stad på gammal hamn- och varvsmark kräver noggranna avvägningar mellan höga kostnader och de sociala kvaliteter som skapas av vattennära stadsmiljöer och sammanlänkande stråk. Miljöfrågorna måste hanteras såväl reaktivt – att skydda stadens från klimatförändringarnas effekter, som aktivt – att minska miljöpåverkan från byggande, förvaltning och transporter, och underlätta en hållbar livsstil. De ekologiska frågorna är komplexa och angelägna. Lika viktigt som att skydda staden mot klimatförändringarnas effekter är att bidra till att minska beroendet av fossila bränslen. Byggnad och fastighetsförvaltning står för en stor del av de totala utsläppen av växthusgaser, och därför är det mycket viktigt att framtidens Göteborg byggs med smarta hus där såväl utsläppen under byggtiden som de framtida energibehoven minimeras. Likaså bör sunda material med liten påverkan på människa och natur under hela livscykeln premieras framför kortsiktiga lösningar.

Dagens storstäder konkurrerar på en global marknad om investeringar och humankapital. När Göteborg expanderar är en viktig utmaning att skapa en stad som är attraktiv både ur samhällets, näringslivets och den enskilde invånarens perspektiv. Det handlar om allt ifrån att erbjuda ändamålsenliga verksamhetsområden och en fungerande logistik för olika transportslag, en god infrastruktur för turism och tillfälliga events, till ett stadsliv som gör staden till en trygg och trivsamt miljö alla tider på dygnet. Även om industrin är fortsatt viktig för Göteborg så har de senaste decenniernas framväxande kunskaps- och tjänstesamhälle kommit att ställa nya krav på den fysiska miljön. Utifrån argument om att bryta den sociala segregationen, skapa likvärdiga livsvillkor, skapa bättre förutsättningar för mer kunskapsintensiva arbeten, minska transporter och bygga för ekosystemtjänster finns alla skäl att låta de stora omvandlingar som staden står inför bryta det tidigare

utbyggnadsmönstret och utveckla något som passar bättre för dagens och framtidens behov.

Här kommer arkitekturen att spela en nyckelroll. Genom de nya områden som byggs skapas de fysiska strukturerna som framtidens göteborgare ska leva i. Avgörande för att expansionen av Göteborg ska bli lyckad är att det råder ett medvetet samspel mellan helheten och delarna, att en logisk gatustruktur med genomtänkta kopplingar mellan stadsrum av olika karaktär stöds av byggnader och offentliga rum med bearbetad arkitektur i både stor och liten skala. I historiska skeden när mycket ska byggas på kort tid finns en risk att betydelsen av anpassning till och samspel med äldre byggnader och stadsdelar prioriteras ner. Att värna om kvaliteter i befintliga miljöer och att i varje projekt eftersträva en medvetenhet i förhållningssätt mellan nytt och gammalt är en mycket viktig fråga för stadsbyggandet. Även här handlar det om allt ifrån den stora skalan – hur en förtätning och höjning av bebyggelsens skala påverkar stadens siluett och det övergripande landskapsrummet, till den lilla skalan – hur enskilda byggnader och stadsrum påverkas av nya byggnader i närområdet. Olika sammanhang kräver olika strategier. I vissa lägen är stor varsamhet att förorda, i andra kan effektskapande kontraster skapa kvaliteter. Det finns idag bra verktyg för att förutse hur ökad täthet och sammanlänkande stråk påverkar stadslivet och förutsättningar för etablering av handel och mötesplatser. Det gäller att använda dessa på ett klokt sätt och förtäta på ställen där sociala och arkitektoniska kvaliteter skapas, men vara varsamma med platser där natur- och kulturvärden är stora.

MÅL

Många och stora byggprojekt kommer att genomföras de kommande åren, Göteborgs Stad vill ha en ledande roll och ett tydligt initiativ i stadens utveckling för att lösa bostadsbrist och skapa en gynnsam ekonomisk utveckling.

Under hösten 2016 och våren 2017 har stadsbyggnadskontoret tagit fram 30 teser för stadens expansion, som underlag för medborgarsamtal. Utifrån

samtalen hoppas vi få medborgarnas syn på stadens utveckling och vilka övergripande mål som bör ställas. Målsättningarna för stadens övergripande arkitektoniska utveckling sätts alltså upp i en samtalsprocess, där medborgarna är med och formar ARK/GBG.

Sammanfattas de 30 teserna kan målsättningar formuleras på följande vis:

- Göteborg ska fortsatt vara ett regionalt centrum och vara attraktivt för både besökare och bosatta.
- Närhet och tillgänglighet till natur och kulturvärden ska vara tydliga och bevarandevärda miljöer skall vårdas och synliggöras.
- Det framtida Göteborg ska vara byggt och format så att integrationen i samhället underlättas, olika områden skall vara varierade i upplåtelseformer för både bostäder och service.
- Staden ska vara formad och sammanlänkad så att miljöpåverkan minskar för både byggnader och transporter.
- Bygandet i staden ska vara präglad av både små och stora aktörer, en mer varierad marknad skapar en blandad stad.

STADENS STRUKTUR

Dagens stadsbyggande i ett historiskt sammanhang

Idag sker ett paradigmskifte inom stadsplaneringen, där senare delen av 1900-talets trafik- och funktionsseparerande planeringsideal ersätts med ett ideal där trafikintegration och funktionsblandning prioriteras tillsammans med en önskan om att skapa tätare stadsmiljöer. Tätheten motiveras med att en tätare stad kräver mindre transporter och skapar bättre förutsättningar för närservice och levande gatumiljöer. Inte sällan lyfts kvaliteterna i traditionella europeiska stadskärnor fram. Här finns den densitet, de mötesplatser och den kulturella och estetiska mångfald som behövs för att föra människor samman i en stimulerande helhet. Stadsmiljöer från denna tid bygger ofta på en tydlig, lätt orienterbar gatustruktur, där olika trafikslag samsas och god stråkingegration uppstår, vilket i sin tur leder till

gynnsamma handelslägen och goda kopplingar mellan olika områden. Gatorna blir mötesplatser istället för barriärer. Förra sekelskiftets stad byggdes utifrån stora generella stadsplaner av en mängd små byggmästare. Gatu- och kvartersformen var enkel – stora fyrkantiga kvarter flankerade gator som på ett logiskt och lätt orienterbart sätt kopplade olika stadsdelar till varandra. Variationen skapades av mångfalden av byggnader inom kvarteren, inte av kvartersformen i sig. Idag byggs staden i regel utifrån små platsspecifika detaljplaner, av ett fåtal stora byggaktörer. För att eftersträva variation, trots de stora volymerna efterfrågas av byggbranschen, ges ofta såväl gator som kvarter uppbrutna former. Något som ibland påverkar orienterbarhet och flöden. När vi idag önskar skapa nya innerstadsdelar måste vi vara medvetna om vilken stor betydelse den rumsintegrerande gatustrukturen i de äldre stadsplanerna har för flöden av människor och förutsättningar för handelsetableringar.

Likaså måste vi hålla i minnet att när man på 1900-talet bröt mot det klassicistiska planeringsidealet gjorde man det även då till stor del utifrån sociala ambitioner. Trafik- och funktionssepareringen, som idag lyfts fram som problem, sågs då som garantier för att skapa trygga och barnvänliga bostadsområden, effektiva transporter och en jämlik stad. Idag finns mycket att vinna på att hålla en saklig och konsekvensanalytisk inställning till stadsbyggnad, där vi drar lärdomar av hur såväl den klassicistiska som den modernistiska planeringen kommit att fungera över tid. Där fokus sätts på vilka kvaliteter vi vill skapa, socialt, ekonomiskt, ekologiskt och estetiskt, och stadsbyggandet ses som ett medel att uppnå dessa mål snarare än som ett ideologiskt mål i sig.

Stadsmönster

Staden ska byggas så att den ordnar och stödjer livet i staden, både så att den upprätthåller viktiga samhällsprocesser och underlättar vårt vardagsliv. Det viktiga här är inte bara att se till att det finns tillräckligt många bostäder, skolor och grönytor, eller att det finns gator och vägar som gör alla dessa möjliga att nå. Den verkliga konsten i stadsbyggandet är att se till att dessa hamnar i rätt relationer till varandra så att tillgängligheten mellan dem blir begriplig, effektiv och jämlik. Från vissa platser i Göteborg är det lättare att

nå mycket av vad Göteborg har att erbjuda än från andra platser men det handlar inte bara om att vara nära centrum. Genom århundradena har man genom stadsbyggande även skapat god tillgänglighet i ganska perifera lägen. Omvänt är det ibland en stor kvalitet att inte ha för mycket omkring sig, men lugna platser går att skapa även i centrala lägen och hör inte bara periferin till.

Det vi då diskuterar är stadsmönstret, hur stadens byggda form sätter alla platser, byggnader och därmed alla invånare i ett mycket specifikt förhållande till varandra. På detta sätt skapas olika lägen med särskilda egenskaper och kvaliteter som passar olika behov och önskemål. Variation i läge skapar alltså underlag för mångfald, men man behöver också undvika lägen som bara är dåliga och som inte passar någon. Det är detta mönster som måste ges en form som håller långsiktigt. Här får man akta sig för alltför specifika och tidstypiska lösningar som har svårt att bära nya behov och krav.

De lägen med olika potentialer som stadsmönstret pekar ut kan förstärkas genom att höja eller sänka tätheten i bebyggelsen. En grundläggande tanke är att lägen med hög tillgänglighet gärna drar till sig större flöden, vilket skulle göra det rimligt att där tillåta en högre täthet, och omvänt, att det förefaller rimligt med en lägre täthet i mindre tillgängliga lägen. Detta gör också att bestämmelser om markanvändning i viss mån kan följa variationen i läge. I lätt tillgängliga lägen kan vi tänka oss en större blandning i användningen, både därför att detta kan utgöra goda lägen för olika användningar men också för att man i sådana lägen kanske är mer beredd på störningar från andra användningar, medan mer avskilda lägen kanske hellre används för till exempel bostadsändamål. Här kan även finnas orsak att överväga arkitektoniska uttryck och detaljutformning av enskilda platser utifrån det läge man arbetar i. I slutänden måste allt detta avgöras i det enskilda fallet men stadsmönstret har här en viktig roll.

På detta sätt avspeglar stadsmönstret olika behov och ideal genom historien; vårt sätt att leva kommer till uttryck i den stad vi bygger, och stadens form ordnar i sin tur våra livsmönster. Vi behöver därför välja hur vi ska lägga vår pusselbit till de andra, där dessa både skapar möjligheter och begränsningar. Sannolikt kommer staden förtätas i centrala delar och i olika

knutpunkter. Om fler centrum får tillräckligt stora utbud kan en flerkärnig stad med starka samband skapas. Dessa centrum kan ha olika karaktär, som bidrar till stadens sammansatta identitet. Den gamla staden knyts ihop och kompletteras. Göteborgs berg, dalar och älvlandskap bryter in och bidrar till naturlig variation. På detta sätt kan vi bygga ett mer kontinuerligt stadslandskap med fler centrum som sprider tillgänglighet till service utan att skapa trafikträngsel, samtidigt som det avlastar dagens centrum från sitt höga exploateringsstryck.

Olika lägen – olika förutsättningar

När vi talar om bebyggelsen fastnar vi lätt i enkla typer som kvarter kontra öppen bebyggelse, där vi kan vara snabba att fastna vid det ena eller det andra. Återigen kan läge vara avgörande för att förtydliga valen. Slutna kvartersbebyggelse kanske är ganska naturligt i centrala delar med stora flöden medan man i mer perifera delar kanske väljer en mer öppen bebyggelse för att inte skapa lägenheter eller gårdar med bristande solljus. Gränser mellan privata och publika ytor kan skapas med andra medel som häckar och staket, vilka fortfarande lämnar öppet för kontakt. Olika områden har olika förutsättningar, vilket gör att strategierna måste se olika ut.

I *Innerstaden* handlar det om att skapa starka stadsgator med stor genomströmning och goda handelsförutsättningar i bottenvåningarna generellt sett. Nya områden planeras som sömlösa fortsättningar på omgivande stadsbebyggelse. Här prioriteras stadsliv, fotgängarvänlighet, levande bottenvåningar och respekt för äldre bebyggelse.

I *Mellanstaden* ligger fokus i stor utsträckning på att bygga samman delar som idag inte hänger ihop, skapa stadsdelscentrum med fungerande service och omvandla trafikleder till stadsgator. En viktig utmaning ligger i förhållningssättet till glesa modernistiska bostadsområden, som i vissa lägen kan tjäna på att förtätas, i andra lägen bör bevaras för sina arkitektoniska kvaliteters skull.

I *Ytterstaden* råder stora skillnader mellan olika delar, vilket gör att det är svårt att sätta upp generella mål. Utmaningarna i villaområdena, miljonprogrammets förorter, handels/industriområdena och den rena landsbygden skiljer sig stort från varandra. Det gäller att förtäta på strategiskt valda ställen, blanda upplåtelseformerna i ensidiga områden för större variation och social dynamik samt se möjligheterna i att integrera olika funktioner starkare.

För att nya områden skall kopplas samman med befintliga och rörelsen genom staden skall bli smidig utan onödiga barriäreffekter är det av stor vikt att framtidens stad har en effektiv kollektivtrafik. Frågan om nya spårvagnslinjer skall gå över eller under mark, och vilka avvägningar som är lämpliga mellan hög fart och få passager kontra låg fart och många passager, är av mycket stor betydelse för helheten.

Indikatorer för stadskvalitet

Samtida forskning inom arkitektur och stadsbyggnad ger oss goda redskap för att bedöma det faktiska utfallet av tänkta stadsmönster. Det kan handla om att förutse vilka stråk som kommer vara väl frekventerade, var förutsättningar för handel och möten är bäst, hur man undviker barriärer mellan olika stadsdelar och skapar den täthet och närhet som behövs för ett fungerande socialt utbyte. Inom alla samhällets områden; sjukvård, skola, företagande mm, används mått och indikatorer för att kunna säkerställa kvalitet och jämförbarhet. Mycket av det som idag uppskattas av boende i olika stadsdelar är också ett resultat av konkret mätbart kravställande från stadsbyggnadskontoret, som till exempel levande gatumiljöer, närheten till service och kultur i den täta staden och barnvänligheten och grönskan i modernistiska bostadsområden.

Den nyligen genomförda studien "Värdeskapande stadsutveckling" visar att det är just planeringen och utformningen av den offentliga stadsmiljön, det som kommunen styr, som är mest värdeskapande. Flera studier visar också att konkret mätbara faktorer i den byggda miljön har stor påverkan på den

sociala segregationen och resmönster i staden. Det är viktigt för kommunen att kunna styra och följa upp viktiga mål i översiktsplan och strategidokument som att stärka den sociala sammanhållningen och minska bilberoendet. Göteborgs stads översiktsplan har också tre utvecklingsstrategier som är en viktig utgångspunkt. Hur skall man veta vad som är bra och hållbart? Det finns mycket forskning på hur den byggda miljön påverkar städernas hållbarhet och livskvaliteter. Stadsbyggnadsforskningen visar gång på gång att utformningen av vår stadsmiljö har betydelse för hur den fungerar, för sociala och ekonomiska värden. Stadsbyggandet är ett spatialt kapital som möjliggör ekonomiskt och socialt kapital att växa. Detta är också framlyft av FN:s råd för stadsutveckling UN Habitat. I New Urban Agenda (2016), som baseras på FN:s 17 hållbarhetsmål (2016), beskrivs betydelsen av bebyggelsen, de offentliga rummen och infrastrukturen och hur de samspelar. UN Habitat har också, med stöd i forskningen, tagit fram egna rekommenderade indikatorer för exempelvis täthet, funktionsblandning och offentlig plats.

En ”indikator” är enligt Svenska Akademiens ordlista ”medel för påvisande av något eller mätning av mängd”. Det betyder i praktiken ett analysverktyg som används för att mäta något meningsfullt. För stadsplaneringen kan det betyda exempelvis hur mycket grönyta det finns i ett område, för att vi vet att mängden grönyta har betydelse för hälsa och luftkvalitet. Kommunen måste kunna säkerställa en hållbar stadsutveckling, och det med stöd i den senaste forskningen om hur städer fungerar. Som inom andra samhällsområden görs detta enklast och mest transparent med hjälp av tydliga mått och indikatorer. De ska vara enkla att använda och förstå men de måste vara så precisa och avancerade att de fångar stadens komplexitet. En indikator är alltså en kunskapsbärare och ett styrmedel. Användandet av indikatorer, att väga och vikta kvantiteter och kvaliteter, är grunden för en rationell beslutsprocess och har alltid varit en fundamental del av stadsbyggnadskonsten.

Stadsbyggnadskontoret har under hösten 2016 och våren 2017 arbetat tillsammans med Spacescape för att ta fram ett antal indikatorer som kan

användas för att uppnå målsättningarna om en mer attraktiv stad. Dessa presenteras i studien ”Indikatorer för stadskvalitet”. Syftet är att föreslå indikatorer och gränsvärden för stadskvalitet och exemplifiera dessa med hjälp av kartor och statistik över Göteborg. Fem indikatorer handlar om offentliga platser, mängden fria och närheten till olika sorters parker. Fem indikatorer handlar om gatumarken, mängden gatumark, korsningstäthet, och rumslig integration. Sex indikatorer handlar om kvartersmarken, täthet, blandning, fastighetsstorlek, gatuentréer, gatulokaler och gårdsstorlekar.

Tillsammans ger indikatorerna en sammanställning av de viktigaste kvalitetsdrivande faktorerna för att skapa levande stadsmiljöer på platsens villkor. Konkreta mål för t ex grönområden, lekplatser, gatumark, korsningstäthet, funktionsblandning, densitet, fastighetsstorlekar och entrélägen knyts till bl a UN Habitat och Göteborgs grönstrategi.

Målsättningen är att indikatorerna skall vara ett handfast redskap för detaljplaneringen av nya områden, där de kvantitativa målen fungerar vägledande och hjälper till att ge mjuka sociala frågor en högre dignitet.

- Minst 15 % av ett område bör upptas av offentliga friytor (torg, park, natur)
- Det bör inte vara längre än 200 meter till närmsta grönområde
- Det bör inte vara längre än 500 meter till närmsta lekplats
- Det bör inte vara längre än 1000 meter till närmsta park på minst 2 hektar
- Avståndet mellan gatukorsningar bör vara 50 - 150 meter
- Minst 50 % av alla gator bör vara utformade för 30 km/h och under
- Max 50 % av en gatusektion bör vara för körfält och bilparkering
- Tätheten inom 500 meter från en spårstation eller stombusshållplats bör vara minst 1,0 i områdesexploatering eller 2,0 på fastighet
- Det bör vara mellan 30-70% lokalyta i ett blandat stadsområde
- Storleken på en fastighet bör inte överskrida 2000 kvm
- Det bör inte vara längre än 15 meter mellan entréer längs fasad mot gata
- Det bör minst vara 75 % lokaler mot ett huvudstråk
- En gård bör vara minst 1500 kvm för att vara ljus och funktionell
- Ett kvarter bör ha minst 50 % grönyta

STADSRUM OCH BYGGNADER

Stadens skala och det övergripande landskapsrummet

Göteborg har ett mycket varierat landskap som växlar från kust, till berg, dalar, slätter, älvdalar och djupa skogar. I centrala staden är älvrummet det starkaste övergripande landskapselementet, som tillsammans med topografins bergsryggar och platta utfyllnadsområden definierar stadens topografiska förutsättningar. Historiskt sett har älvrummet använts primärt för stadens transporter och praktiska funktioner. Handel, sjöfart, industri och skeppsbyggnad har satt sin karaktär på fronterna mot vattnet, till skillnad från till exempel Stockholm, där vattenrummet i högre utsträckning möts av prominenta och representativa byggnader.

Under lång tid har stadens byggts i en relativt låg skala, där de äldre kyrktornen och hamnarnas karaktäristiska kranar utgjort höjdpunkter i landskapet. Under flera decennier har enstaka högre hus uppförts runt centrala staden, i regel kontorsbyggnader i infrastrukturnära lägen, utan någon reell interaktion med den omgivande staden. Idag, när Göteborg står inför sin största expansionsfas på 150 år, bör denna praxis frångås. Istället för att se enstaka höghus som landmärken i verksamhetsdominerade områden utanför staden bör skalan höjas även i de mer centrala delarna.

Byggnader som sticker upp ur stadsväven ska ha en hög kvalitet, så att de på ett positivt sätt formar stadens siluett tillsammans med historiskt viktiga landmärken såsom kyrkor, skansar och broar. Ett högt hus ska bygga vidare på stadsdelens unika identitet. Men varje enskilt höghus blir också mindre dominerande, om det ligger flera omkring. I den historiska staden ska det endast undantagsvis finnas höga hus, i nybyggnadsområden enstaka höga hus, och i vissa kluster är det lämpligt med grupper av höga hus. Exempel på sådana kluster är Gårda, Centralenområdet, Frihamnen och Lindholmen, och i det nya området Masthuggskajen intill Järntorget. Där man bygger högt i form av smala, höga byggnader kan man enklare skapa utblicksmöjligheter över vatten mellan husen.

Att bygga på höjden innebär att en större täthet kan uppnås, och med det fler människor som befolkar gatorna och efterfrågar service inne i staden. Helt avgörande är att de höga husen möter gatan i en öppen och stadsintegrerad form, att de landar i välfrekventerade stråk och fungerande

offentliga stadsrum och möter omgivningen med öppna och aktiva bottenvåningar. Runt om i världen finns gott om exempel på höga hus i monofunktionella stadsmiljöer, där gaturummen dör ut efter arbetstid. I Göteborg ska de höga husen bidra till det goda stadslivet.

Byggnaders utformning i en tät stad

Göteborgs framtida innerstadsexpansion ställer upp en rad arkitektoniska utmaningar. Att bygga storskaligt, tätt och nära stråk där människor rör sig långsamt ställer upp andra krav än de som gäller för att rita fristående hus i naturen. Stadsrummen definieras av gatan, trottoaren, husens fasader och taken. Inte som i glesa modernistiska strukturer där husen är en slags solitära skulpturer vars former står mot naturens fond. Därför bör husen i staden, oaktat formspråk, vara bearbetade och hantverksmässigt omhändertagna. Att långsamt promenera förbi en byggnad med vackra och omsorgsfullt behandlade material upplevs av de allra flesta som mycket trevligare än att röra sig längs en fasad som utstrålar stordrift och slentrian. Arkitektonisk kvalitet handlar om en lyhördhet inför det komplexa och sinnliga, om funktionen och platsens specifika egenskaper. En blandning mellan öppenhet och slutenhet, vertikalt och horisontellt, sparsmakat eller detaljrikt, ger en variation som skapar goda livsrum. Materialmöten, olika hushöjder, fönsteröppningar, entréer och tak skapar tillsammans arkitekturen. Det är viktigt med en varsam hållning till stadens förnyelse samtidigt som staden är i ständig rörelse och förändring.

En annan viktig fråga är husens relation till sin omgivning. Förr sågs det som självklart att vända välkomnade entréer mot de gator där människor rörde sig. Med modernismens intåg separerades olika rörelseslag och byggnaderna kom att vända ryggen mot transportlederna, vilket är en viktig del i problemet med introverta områden och segregation.

Identitetsskapande byggnader är viktiga som något som ger staden dess karaktär. Göteborg har flera sådana byggnader och platser idag, som nästan tas för givna som referenspunkter, Älvsborgsbron över älvens inlopp, Skansarna, Konstmuseet, Världskulturmuseet, Liseberg, Botaniska Trägården och Läppstiftet, för att nämna några. Det är byggnader som har haft anspråk på att forma miljön omkring sig. I den nya staden behövs nya

landmärken att relatera till. Men även när arkitekturen är ny och särpräglad är det viktigt att bygga för igenkänning och läsbarhet. Det behöver vi för att kunna ta till oss ett nytt uttryck och innehåll. En övergripande ordning behövs för att man inte visuellt ska slå sönder stadsbilden. Att bygga arkitektoniskt hela gestalter är viktigt, liksom att skapa stadsrum där olika volymer, material och kulörer medvetet bildar en rumslig lätthet, och upplevelsen av ett större rum, eller känslan av tyngd och materiell närvaro.

Arkitekturens detaljer

Fasader ska åldras och slitas vackert, och berätta något om byggnadens roll i staden. De ska ha en materialkänsla, till exempel med skrovliga, mörka och tunga ytor som ställs mot lätta, transparenta material. Fasaders textur och skuggor påverkar formupplevelsen och den rumsliga närvaron. Puts, trä, glas, betong och tegel är några exempel på fasadmaterial, där det också finns en stor variation inom de olika materialen, olika struktur, yta och färg ger olika uttryck. Det är också material som ger en stark materialitet med fysisk närvaro och hög igenkänningsgrad. En byggnads materialval ska samverka tillsammans med dess volym och detaljer, skapa en helhet, och till exempel färgskalan och materialen bör studeras noga i förhållande till omkringliggande bebyggelse, för att avvika eller inordna sig på ett medvetet vis. Dekorativa motiv bör bidra till en betoning eller förstärkning av indelningar och övergångar och underordna sig byggnadens övergripande gestaltning och uttryck.

Taken är viktiga som formelement, och tät stad ger ofta utsikter mot tak omkring. Under en tid har det i huvudsak byggts platta tak, som inte är avsedda att betraktas. Detta kan ge en likartad och monoton upplevelse av staden, och de plattare taken behöver kompletteras med dem som möter himlen på ett annat sätt, en variation i taktyper och taklutningar bör eftersträvas. I en tätare stad kommer taken också att få en större roll som en yta för människor att vistas på. Gröna tak ger viktiga ekosystemtjänster genom att fördröja vatten från häftiga regn, och genom att moderera klimatet. Takterrasser där vi bygger nytt kan ge utrymme för till exempel en plats i solen och odling.

Materialövergångar är ofta mycket viktiga detaljer i det byggda. Hur ett rött tegel möter ett plåttak, eller hur ett fönster öppnar sig i en träfasad. De olika materialen har olika förutsättningar, och ofta sker övergångarna med lister eller olika typer av skarvar eller överlappningar. Om prefabricerade, förtillverkade, betongelement har skarvar bör de antingen vara en del av en medveten utformning, eller placeras eller markeras på ett sätt som gör att övergångarna mellan olika element inte skadar helhetsintrycket av byggnaden. Det moderna byggandet ger nya möjligheter, men kräver också en annan sorts omsorg i utformning och materialmöten. Annars riskerar nutidens byggande att upplevas som slarvigt, och inte åldras vackert. När ombyggnad sker ska också förvanskade tillägg tas bort, till exempel insticksfönster av fel modell eller tilläggsisolerade plåtfasader, på så vis kan kulturarvet ibland återställas.

Ljuset

Med en lågt stående sol och långa, mörka vintrar så blir dagsljuset viktigt att arbeta med i Göteborg. Också i den täta staden behövs tillräckligt många platser med sol under stora delar av dagen. Det finns idag en debatt som pendlar mellan modernismens uppbrutna stad, med höga krav på solljus långt in i byggnadernas innanmäte, och ett tätare stadsbyggande som ibland hämtar ideal från städer på breddgrader där man snarare vill undvika solen. Den stora utmaningen i dagens stadsbyggande är att bygga tätt och sammanhängande och på samma gång med tillräckliga dagsljuskvaliteter.

Solljuset kommer lättare in i uppbrutna kvarter, men det finns stora fördelar med slutna kvarter, där gårdarna används på ett annat sätt och till exempel kan vara tryggare för barn. Även i höga kluster behöver det finnas god tillgång på dagsljus. Det är viktigt att skapa solbelysta miljöer i nära anslutning till bostäder, antingen på gatan, i en närliggande park eller på gården.

Forskning visar på ett grundläggande samband mellan täthet och dagsljus både i byggnader som på gårdar och gator. Intuition, erfarenhet och även beräkningar leder oss till slutsatsen att en högre exploatering oftast innebär mindre dagsljus, höga byggnader hindrar mer än låga sådana, och att mer kompakta byggnadsformer ger sämre dagsljuskvaliteter än rymliga

lösningar. En kombination av mått synliggör byggandets egenskaper. Ett index som kombinerar exploateringen och kompakthet av bebyggelse, Open Space Ratio (OSR), fångar trycket på den obebyggda marken, visar på en intim relation mellan dagsljusprestanda och OSR. Detta har direkt betydelse för vilka bebyggelsestypologier har bättre grundförutsättningar när det gäller dagsljus kvaliteter. Framför allt kvartersstrukturen med relativt höga hus kan komma i konflikt med detta. Att skapa större kvarter kan vara ett svar på detta som dessutom har visat att öka användningsgraden hos boende och skapar bättre förutsättningar för olika ekosystemtjänster.

Nattljuset och belysningen är också av stor vikt i en stad som en stor del av året ligger i mörker när människor rör sig. Vita väggar kan föra vidare ljuset bättre än svart tegel, och mönster påverkar form. Nattljuset kan lysa upp, forma och skapa en vackrare stad. Ljussättning av byggnader kan förstärka upplevelsen av arkitekturen.

Gator och offentliga rum

De offentliga rummen tillhör alla göteborgare, och är den viktiga arenan där stadens invånare och besökare möts och tillsammans formar stadslivet. De kan beskrivas som demokratins rum, där också oväntade möten sker. Stadens offentliga rum är till för alla människor i vardagen. Därför är det extra viktigt att alla känner sig inkluderade och välkomna.

Historiskt har de offentliga rummen delats upp i gata, torg och park. Idag vidgas begreppen, och det tillkommer också nya begrepp. Stadslivet förändras, och de som formar staden behöver ge stöd för nya sätt att använda den. Till exempel har platser för lek utvecklats under de senaste åren, förr byggdes lekplatser, platser där det var tillåtet att leka. Idag leker både barn och vuxna och på många olika sätt och på många olika platser. Exempel på detta är Positivparken där en park för olika sorters lek för alla åldrar har skapats istället för en lekplats. Skateparken vid Burgårdsparken är en annan typ av park.

Alla tilltalas inte av samma typ av miljöer, och därför behövs en mångfald av rum med olika karaktärer och användningsområden. Landskapet i Göteborg är varierat och genom att utgå från naturens egen variation kan olika typer av karaktärsfulla miljöer skapas. Staden har även

tydliga historiska årsringar med skilda karaktärer. Olika miljöer tål förändring på olika sätt. I kulturhistoriskt viktiga miljöer bör förändringar hanteras varsamt, medan nya platser kan utformas mer fritt.

Platserna ska även kunna användas dag och natt, vinter och sommar samt till vardag och fest. Därför är variation och flexibilitet nyckelord vid utformning av allmänna platser. En annan viktig aspekt är ljussättning som gör platserna användbara under fler timmar och fler dagar per år. Samband mellan varma inomhusrum och utemiljöer är en annan faktor. Bastun i Jubileumsparken är exempel på detta.

Parker, grönområden och vatten

Parkerna och det grönas skala samspelar med stadens och landskapets stora skala, såväl som med de byggnader som ibland utgör rummets väggar. Vattnet, med älven, sjöar, dammar, åar och kanaler är därtill betydelsebärande element i landskapet. Placeringen av det gröna och blåa i staden och kopplingen till stråk, andra platser och bebyggelse är av stor vikt för hur människor rör sig och vistas på de olika platserna. Detaljer och innehåll kan växla, men parkerna och de vattennära rummets storlek och sammanhang i staden består under lång tid.

Stadens regionövergripande nät av offentliga rum byggs upp av stora blå och gröna stråk och gröna kilar av sammanhängande naturområden. I en tät stad fungerar stråken för ett aktivt liv med löprundor, cykel, promenader, utomhusgym och bad, och då blir de gröna och blåa stråken naturliga att följa och uppehålla sig vid, naturen och utsikt över vatten skapar stora rekreativvärden.

Parker, naturområden och vattendrag, liksom träden på gator och torg, bidrar också till viktiga ekosystemtjänster i staden. Träd skapar vindskydd, djur kan röra sig genom staden längs gröna stråk och sjöar har stor betydelse för den biologiska mångfalden. Naturen renar vatten och pollinerar växter, och dess förmåga att anpassa sig till klimatförändringar blir allt viktigare i ett förändrat klimat. De senare åren har det blivit allt vanligare att de offentliga rummen och parkerna utformas som ny urban natur i staden, där övergångar mellan natur och park är mer flytande.

I takt med att vi bygger staden tätare behöver vi använda stadens markresurser mer effektivt. Parker, stadsnära odling och torg, som är viktiga ur ett socialt och ekologiskt perspektiv, bör prioriteras framför exempelvis mellanrum som ibland blivit kvar vid planering. Det ska vara möjligt att komma intill vattnet på många platser, Göteborg ska fortsätta växa fram där land möter vatten. Vägar och spår ska så långt som möjligt inte utgöra barriärer. Ytor ska kunna delas mellan flera funktioner för att utnyttja marken väl. Det är därför viktigt att planera stadens ytor medvetet och skapa mångfunktionella miljöer med såväl sociala som ekologiska värden.

I en tätare stad ökar trycket på det gröna och de vattennära stråken, och därför behöver parker, stråk och grönområden ges tillräckligt stor plats och kvalitet i ett långt perspektiv. Folklivet, och hur vi använder vattnet och det gröna, förändras, men behovet av fria gröna ytor och vattenkontakt kommer att bestå. Forskning visar på tydliga samband mellan grönska, gröna platser och hälsa. Ur ett socialt perspektiv är därför de gröna platserna i staden mycket viktiga, intill vattnet som en del av Göteborgs karaktär. I ett växande Göteborg kommer det att behövas nya stadsparker, stora parker som ska vara tillgängliga för hela staden och ligga utmed huvudstråken. Det behövs också plats i de offentliga rummen för enkla och spontana aktiviteter som skapar möten och samlar boende i en stadsdel, en variation i det gröna och vattennära är viktig.

Konst i det offentliga rummet

Konsten är en viktig del av upplevelsen av staden. I historien har konst i det offentliga rummet ofta handlat om att ställa in konstnärligt utformade objekt, men idag finns en stark rörelse mot mer interagerande verk. Verk som söker sig olika uttryck – till exempel genom att använda ljus, ljud, materialitet och öppna för olika upplevelser och tolkningar. Samtidskonsten har i stor utsträckning lämnat gallerirummen, och söker en aktiv dialog med stadens invånare och besökare. Att engagera konstnärer tidigt i plan- och byggprocesser, t ex genom skisstävlingar, kan ge intressanta infallsvinklar och skapa färdiga planer och byggnadsverk där konsten är integrerad i arkitekturen. Genom konsten kan många av de stora komplexa frågor vi står

inför tolkas och ges intresseväckande sammanhang, vilket i förlängningen kan skapa identitet och föra människor närmare varandra.

STADENS AKTÖRER

Vem bestämmer?

Stadsbyggandet är en process som kräver komplex samverkan mellan olika intressen och aktörer. I en tid där staden utvecklades i måttlig takt, och ofta långt ifrån stadens redan befolkade delar, blev konflikter mellan det bestående och det nya inte lika synliga. Idag skapas ny stad i den befintliga staden, och motstående intressen ställs mot varandra.

Stadens byggande innefattar många krav, frågor och önskemål som måste hanteras samtidigt. I flera fall kan dessa krav vara delvis oförenliga. Planeringen måste därför se till flera olika perspektiv samtidigt. Staden måste vara barnvänlig, samtidigt som den går att komma fram i, och miljöer med mycket människor behöver vara säkra. När de olika frågorna behandlas utan att blockera varandra, kan en bra livsmiljö skapas. I staden görs nu också en översyn av nämnder och förvaltningar, som kan ge en delvis annorlunda spelplan i framtiden. Frågorna, målkonflikterna och behovet att hitta lösningar som arbetar för stadens funktion som helhet, kommer dock att bestå.

Samtalet med medborgarna

Göteborgs Stads roll i stadsbyggnadsprocessen är att ta tillvara på de mångas intressen, alla de som bor, arbetar och vistas i staden, såväl nu som i framtiden. Prioriteringar behöver göras, och då är det viktigt att ha visioner och analyser som skapar riktning för staden. Kunskapen om göteborgarnas behov och vilja är nödvändig för en bra utveckling av staden. Den kunskapen kan inhämtas genom samtal, workshops och analyser, där de medborgare som inte redan gör sin röst hörd ibland får sökas upp aktivt. Samtalsarbetet är ett sätt att fånga upp den kunskap som göteborgarna har, och lyssna in vad som kan utvecklas.

Att göteborgarna är delaktiga i stadsutvecklingen ger bättre lösningar. Samarbete och lärande bygger medborgarskap. Ett ständigt pågående samtal med göteborgarna är nödvändigt, liksom ett öppet arbetssätt. Även

grannkommunerna, Region Halland och Västra Götalandsregionen inklusive Västtrafik, näringslivet och akademien behöver vara en del av denna lärande process. Ett tydligt ledarskap, med respekt för andra aktörer, intill presentationer av lösningar och att lyssna på reaktionerna, är den bästa vägen att smälta samman planerarnas kunskap med göteborgarnas livsdrömmar.

Vilka är stadsutvecklingens medel?

Många aktörer är inblandade i stadens utvecklingsprocess där stadsbyggandet har en särskild roll. Vi kan tydliggöra processen genom att skilja mellan stadsutvecklingens mål och medel. Målen drivs och formuleras ytterst av göteborgarna själva, dock ofta genom kollektiva aktörer som politiska partier och intresseorganisationer. Medlen att verkställa dessa mål återfinns vi hos en lång rad andra aktörer där de kommunala förvaltningarna spelar en särskild roll. Frågor om arkitektur och stadsbyggnad ligger då hos stadsbyggnadskontoret, men denna förvaltning måste samverka med många andra förvaltningar liksom andra aktörer utanför kommunen.

Detta kan leda till en ganska yvig förståelse av roller och ansvar men som kan tydliggöras av vilka medel som egentligen står till buds. Vi kan i stadsutvecklingsprocessen inte sätta upp mål för vilka det inte finns medel. Det vi framför allt tänker på för stadsbyggnadskontorets del är då att man genom bestämmelser i planer anger hur stadens mark får användas; det kan vara bostadsändamål, industriändamål, park etcetera, där en möjlighet naturligtvis också är att blanda dessa på olika sätt. Viktigt är att man här även kan styra intensiteten i markanvändningen, det vill säga, hur många våningar, bostäder och så vidare. Planbestämmelser är alltså ett centralt medel. Ett annat som blivit vanligare på senare tid är att medvetet använda språk och begrepp för att etablera nya bilder av platser eller områden – vi har exempelvis börjat prata om Jubileumsparken istället för Frihamnen – vilket medför helt andra associationer. Men det kan också vara ett sätt att förändra bilden av staden som helhet, i Göteborg talar vi allt mer om kunskapsstaden istället för industristaden.

Stadsbyggnadskontorets mest karaktäristiska medel är dock att man bestämmer bebyggelsens fysiska form. Vi har redan berört hur det skapar grundläggande förutsättningar för människors relationer i staden, liksom hur det ger möjlighet till symboliska uttryck och löser praktiska funktioner. Detta hanteras både i detaljplaner och i bygglovsförfarandet. Det är viktigt att inflika här hur dessa fysiska strukturer ofta är oerhört långlivade och därmed får mycket långsiktiga konsekvenser. Vidare är det ett medel som är unikt för stadsbyggnadskontoret; språk och föreskrifter används mer eller mindre av alla aktörer inom stadsutvecklingen, men den byggda formen har bara stadsbyggnadskontoret expertis att hantera. Omvänt gäller att det inte finns någon annan som kan ta ansvar för den.

Byggemenskaper

I en nyligen beslutad policy anges att av marken som Göteborgs Stad anvisar till bostadsbyggande, ska fem procent vara byggemenskaper, det vill säga initiativ där privatpersoner går samman för att gemensamt bygga ett flerfamiljshus. Detta kan ses som ett sätt att ta tillvara skaparkraften även i de delar av staden där det inte är rimligt att bygga sig ett småhus. Göteborgs Stad vill bidra till att öppna upp marknaden för byggemenskaper och underlätta för grupper, bostadssökande och andra aktörer att finna varandra.

Tävlingar och parallella arkitektuppdrag

Arkitekturtävlingar är ett redskap i byggandet av den goda staden, och ett effektivt sätt att mångsidigt belysa olika lösningar. I en tävling kan arkitekter i andra delar av Sverige och världen tillföra sin kunskap, på så vis ge en bredare bild av vilka möjliga lösningar som finns på ett problem. Ofta inleder man tävlingen med en prekvalificering, där aktörer får ansöka om att vara med i tävlingen. Detta är ett bra sätt att skapa bredd och spets. En jury innehåller normalt olika specialister, representanter från byggherren samt några oberoende jurymedlemmar. Att låta så kallade Wildcards, mindre erfarna men lovande arkitekter, delta i tävlingar, är också ett sätt att tillföra andra perspektiv. Arkitekturtävlingar är främst byggherrarnas verktyg. Vid markanvisning, det vill säga stadens försäljning av mark till byggherrar, kan

staden ha en markanvisningstävling för att utse en köpare, men mycket av det man vill uppnå med en tävling går även att uppnå i markanvisningsprocessen på andra sätt.

En annan form där olika idéer ställs mot varandra för att ge en bred belysning av en fråga är parallella arkitektuppdrag. I detta fall utses ingen regelrätt vinnare även om oftast något av förslagen förordas för genomförande.

AVSLUTNING – GÖTEBORG MOT 2021

2021 fyller Göteborg 400 år. Förra hundraårsjubileet, vid Göteborgsutställningen 1923, var det industrins triumfer som firades. Idag är det ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet som står i fokus när vi ser framåt. Att bygga en hållbar stad handlar om att väga samman olika intressen och hitta lösningar som skapar synergier snarare än konflikter. Genom framsynt stadsplanering och god arkitektur kan vi skapa en attraktiv stad där hållbarhetsfrågorna på ett självklart sätt syns i stadsbilden och upplevs i stadslivet.

Göteborg satsar stort inför fyrahundraårsjubileet, och har haft ett omfattande arbete med medborgardialog och fokusgrupper. Jubileet har tre teman, nära vattnet, bygga broar och öppna rum. Ett stort antal förslag utifrån Göteborgarnas behov och drömmar har kokats ned till ett antal konkreta projekt, som Göteborgs Stad nu satsar på att genomföra. Bland dem kan nämnas stadslinbanorna som kollektivtrafik, flytbryggor som park i hamnkanalen, bastun och Jubileumsparken i Frihamnen. Flera stadsutvecklingsområden innehåller delprojekt som genomförs inom ramen för 2021-arbetet.

Det vi bygger i staden blir ytterst en symbol för det samhälle vi lever i och hur vi vill att det ska utvecklas. Det är viktigt att kommunen har initiativet i stadens expansion och verkar för att de kvaliteter som detta program lyfter fram genomförs i praktiken. Det kan handla om allt ifrån att se till så att stadens övergripande gatustruktur hänger ihop så att flödenas potential kan användas, till att verka för att arkitekttävlingar genomförs för viktiga byggnader samt understödja en större variation på exploateringssidan, till exempel genom att främja byggemenskaper och entreprenörskap i mindre skala. Att på olika sätt verka för ökad integration och kortare avstånd mellan olika grupper är mycket angeläget. Marknadsmekanismerna på bostadsmarknaden verkar i regel för ökad uppdelning snarare än integration, men ett framsynt stadsbyggande kan göra stor skillnad. Genom att bygga bort barriärer och fylla ut mellanrum mellan stadsdelar med olika

socialt innehåll kan mentala avstånd kortas. Att förtäta kring sammanlänkande gator snarare än att bygga isolerade bostadsområden innebär att de sociala markörerna för olika områden blir svagare och att det skapas fler gemensamma rum, där alla känner sig välkomna.

Stadsbilden och stadslivet ska samspela i strukturer och rum där människor trivs. Mötet mellan människor, både inom socialt sammansvetsade grupper och mellan olika grupper, är helt centralt för Göteborgs framtida utveckling.

REFERENSER

Strategiska dokument och underlag:

Översiktsplan för Göteborg, 2009

Strategi för Göteborg 2035 Utbyggnadsplanering, 2014

Göteborg 2035 Trafikstrategi för en nära storstad, 2014

Göteborg Grönstrategi för en tät och grön stad, 2014

Cykelprogram för en nära storstad 2015-2025, 2015

Vision Älvstaden, 2012

Göteborgs Stads budget 2015

Parkeringspolicy för Göteborgs Stad, 2009

BKA Barnkonsekvensanalys - barn och unga i fokus 1.0, 2011

SKA Social Konsekvensanalys - människor i fokus 1.0, 2011

Ordbok för stadsutvecklare, 2015

Stadsbyggnadskvalitéer i Göteborg, 2008

Stadslivet i centrala Göteborg, 2012

K2020 Målbild för kollektivtrafiken i Göteborgsregionen, 2007

Strukturbild för Göteborgsregionen, 2008

Göteborg 2021

Höga Hus i Mölndalsåns dalgång Planeringsunderlag 2.0, 2015

Planförutsättningar Lindholmen imorgon, Höga hus – varför och hur?
(publikation?)

Gestaltad livsmiljö – en ny politik för arkitektur, form och design, Elanders
Sverige AB, 2015.

Program Miljöanpassat byggande, Fastighetsnämnden Göteborg 2009

Åtgärdsprogram mot buller, Göteborg

Bostadsförsörjning i Göteborg – nuläge och framtida inriktning, Göteborgs
Stad Fastighetskontoret November 2014

Policy för fysisk tillgänglighet i Göteborgs Stad, 2006

Litteratur:

Guide till Göteborgs Arkitektur, Arkitektur Förlag AB, 2006

Göteborg – De små stadsdelarnas stad, Göteborgs Stadsbyggnadskontor

Göteborg – Att bygga staden, Göteborgs Stadsbyggnadskontor 2003

Göteborg – Kulturmiljöer av riksintresse; Länsstyrelsen GBG och Bohus
1992

Göteborg – Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Ett program för
bevarande, Stadsmuseet och Stadsbyggnadskontoret 1999

Livet mellem husene, Jan Gehl 1971

Den Amerikanska storstadens liv och förfall, Jane Jacobs, Daidalos 2004
(Originallets titel: The Death and Life of great American Cities, 1961)

Arkitektens Handbok 2016, Anders Bodin, Jacob Hidemark, Sven Nyström,
Martin Stintzing, Studentlitteratur AB, 2016

Alla behöver närhet, Alexander Ståhle, Dokument press 2016

Webbsidor:

goteborgshamn.se – Göteborgs Hamn

goteborg.com – Göteborgs officiella besöksguide

naturvardsverket.se – Naturvårdsverket

goteborg2021.com – Göteborg 400 år 2021

UN- Habitat

Global Public Space Toolkit: From Global Principles to Local Policies and
Practice, United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat),
2015

Urban patterns for a green economy: Leveraging Density, United Nations
Human Settlements Programme (UN-Habitat)

Urban Planning for City Leaders, United Nations Human Settlements
Programme (UN-Habitat), 2013

Inspiration från andra städer:

Stockholm: Arkitektur Stockholm, Stockholms stadsbyggnadskontor 2014

Uppsala: Arkitektur Uppsala Arkitekturpolicy

Inspiration från friare format:

Yes is More: An Archicomic on Architectural Evolution, Bjarke Ingles Group, Taschen 2010

All I want for Christmas is planeekonomi, Sara Granér, Ordfront förlag 2012

Kunskapens frukt, Liv Strömquist, Ordfront förlag 2014